

Молодший школяр: психологічні основи навчання та виховання

Період молодшого шкільного віку є ключовим в оволодінні дитиною навчальною діяльністю та формуванні мотивів навчання. Цей період дуже важливий і з точки зору особистісного розвитку дитини, тому що тут закладаються основи її ставлення до себе.

Основні лінії розвитку в молодшому шкільному віці

Провідна діяльність у молодшому шкільному віці - навчальна. Основні потреби привносяться з періоду дошкільного дитинства, а саме:

- зберігається потреба у грі, особливість якої в цей період полягає в тому, що дитина може грати саму себе, прагнучи до позиції, що не вдається в реальності (наприклад, роль «хорошого» учня, якщо в дійсності все навпаки);
- зберігається потреба в русі, що часто заважає на уроках; отже, необхідно організувати у школі відпочинок молодших школярів, щоб на зміні вони «не вимотали» себе, наприклад, нестримною біганиною;
- як одна з провідних зберігається потреба в зовнішніх враженнях, що перетворюється в пізнавальну активність дитини;
- потреба у спілкуванні, безпосередньо пов'язана з навчальною діяльністю.

Як основну потребу в період початкового навчання виділяють потреба в суспільно значущій діяльності, якою і є навчання у школі.

Основні новоутворювання даного вікового періоду пов'язані з подальшим розвитком і вдосконаленням довільності дій, тобто самоконтролем, виникненням рефлексії та внутрішньої позиції.

Особливості мислення: переважає наочно-образне мислення з елементами абстракції; іде подальший розвиток внутрішнього плану дій; до кінця періоду доступне усвідомлення своїх власних розумових операцій, що надають допомогу в самоконтролі. Розвитку мислення сприяє міркування вголос.

Емоційна сфера: у цілому період молодшого шкільного віку - це період підвищеної емоційності, що трохи знижується до третього класу. У цьому віці дитина вже може усвідомлювати й контролювати свої емоційні стани, наприклад, хвилювання, гнів і т. п. (це, звичайно, не повний, а частковий контроль). У молодшому шкільному віці вже спостерігається досить чітка диференціація почуттів (естетичні, моральні, інтелектуальні й ін.). У цей же період для дітей характерні вразливість і сугестивність. Розвиваються вольові якості дитини: довільність витримки (наприклад, дитина вже може підкорятись розпорядку), наполегливість.

Особливість життєвої ситуації

Особливість життєвої ситуації молодшого школяра полягає в тому, що дитина поступає у школу, у результаті чого міняється весь уклад її життя. Відбувається зміна режиму дня. Дитина зіштовхується з одноманітністю й необхідністю організовувати своє дозвілля після школи. Виникає додаткове стомлення від напруженої розумової діяльності. Складаються нові позасімейні відносини - з учителем, а потім і з однокласниками. У загальношкільній ситуації молодші школярі почуваються безпомічними.

Незважаючи на те, що дитину, як правило, готують до навчання у школі, сама шкільна ситуація є стресовою, і для адаптації до неї дитині необхідний якийсь час. Проявом такої реакції на стрес може стати різка зміна в поведінці дитини: оживлені й радісні діти стають пригніченими, а спокійні - занадто збудженими. Увага дітей у цей період характеризується крайньою нестійкістю й вузькістю (наприклад, дитина може бути цілком поглинена діями вчителя і не зауважувати нічого іншого). Зустрічаються й деякі розлади пам'яті: діти можуть забути обличчя вчителя, розташування класу, своєї парти тощо. У міру звикання дитини до школи вони зникають.

Навчання молодшого школяра

Організація навчальної діяльності. Насамперед варто помітити, що основними труднощами для дітей, які поступили у школу, є режим, нові відносини та вимоги. У період адаптації важливо використовувати додаткові моральні стимули до навчання (похвалу, заохочення тощо) і по можливості звести до мінімуму покарання.

Особливістю навчання молодших школярів є необхідність включення в навчальну діяльність ігор (дидактичних, предметних, спортивних та ін.).

У темі, присвяченій проблемам навчальної діяльності, ми вже вказували, що з позиції психоаналізу вступу дитини у школу збігається з початком латентної фази розвитку, коли дитина відкрита для пізнання світу поза родиною.

Якщо ж дитина не має особистої автономії, тобто в неї не завершився «сімейний роман», то вона включає в цей роман учителя, у результаті чого навчальна діяльність підмінюється навчальною поведінкою: дитина прагне не до знань, а до завоювання любові значущого дорослого й використовує результат навчання для задоволення відповідної потреби.

Перебороти цей феномен можна, поступово знайомлячи дитину з елементами навчальної діяльності, оскільки на відміну від комунікативної діяльності вона нецілісна.

У початковій школі дитина опановує чисто виконавські елементи навчальної діяльності. Потім учню може пропонуватись оволодіння наступним

елементом навчальної діяльності, а саме контролем. У цьому віці краще використовувати зовнішній контроль з боку дорослого (учителя) та самоконтроль.

Можна застосовувати і взаємний контроль, але не між однолітками, а між учнем і вчителем або батьком. Наприклад, можна використовувати такий прийом: батько заводить собі окремий зошит, у якому зазначені клас та ім'я батька, і виконує в ньому домашні завдання дитини, але обов'язково робить помилки, дитина ж червоним олівцем виправляє помилки та ставить оцінки.

Функція батька: стежити, щоб дитина не допускала помилки, не підказуючи, а виражаючи сумнів і невпевненість. Після виправлення всіх помилок дитина переписує домашнє завдання до себе в зошит. Мотивація до такої гри зберігається в дитини на 1-2 місяці, чого цілком вистачає, щоб зрушити ситуацію з домашніми завданнями з мертвої точки та передати дитині елементарні навички контролю.

Щось подібне можна організувати й у класі, наприклад, з написанням диктанту. Коли-небудь діти, як звичайно, пишуть диктант. Потім учитель каже: «Зараз я напишу диктант на дошці, але врахуйте, що я можу робити помилки».

Спочатку вчитель допускає «легенькі» помилки, які діти весело виправляють хором, а потім розглядаються важкі випадки з коментарем: «Подивіться уважно у свої зошити, може, у вас тут помилка». Рівень помилок поступово підвищується. У такий спосіб діти перевіряють вчителя й самих себе. Якщо діти виправили всі свої помилки, то оцінка не знижується, що підкріплює дію контролю й довільну увагу, необхідність же в роботі над помилками відпадає.

Можливі труднощі при навчанні

Іноді в початковій школі в дітей можуть виникати проблеми при навчанні читанню та письму, особливо це стосується шестирічок. З одного боку, це можна пояснити тим, що їх периферична нервова система не підготовлена до виконання таких інтелектуальних задач, як читання і лист.

Так відбувається, коли в організмі дитини бракує мієліну, з якого утворюється оболонка, що покриває нервові закінчення та сприяє проходженню нервових імпульсів, від чого залежить здійснення мускульних рухів.

Оскільки мієлінізація поширюється від голови вниз і від центральної нервової системи до периферичної, контроль довгих м'язів рук і координації дрібних мускулів пальців стає доступним не відразу. Від координації рухів пальців залежить можливість здійснення такої операції, як письмо. В

останню чергу мієлінізації піддається зоровий апарат, що також має найважливіше значення при освоєнні навичок читання й письма.

Ще один аспект психологічних труднощів, пов'язаних із навчанням читання: дитині важко відразу починати читати вголос, а саме така практика існує у школі. Помітимо, що при цьому дитина має:

- читати правильно, виразно й бажано швидше;
- устигати усвідомити зміст прочитаного;
- розуміти та переживати, що її читання цілком контролюється ззовні і що кожна помилка буде помічена й оцінена.

При такій установці дитині важко одержати задоволення від читання, і вона може несвідомо почати вважати, що читання потрібне дорослим, а не їй. Труднощі й напруженість процесу читання можна частково зняти іншою установкою: «Ти спочатку прочитай «про себе» і для себе, а потім повтори вголос для мене». Тоді дитина читає двічі, і внутрішня дія, «дозрівши» усередині, проявляється в готовому вигляді «зовні» для іншого.

Однією з причин проблем навчання може бути погана пам'ять. У таких дітей треба формувати й розвивати мнемічну діяльність, тобто варто навчати їх спеціальним прийомам запам'ятовування.

Інші проблеми навчання з'ясовуються при аналізі ігрової й конструкторської діяльності дитини. У цьому випадку важливо визначити «найближчу зону розвитку», тобто з'ясувати те, що вона у стані зрозуміти та засвоїти сама при мінімальній допомозі дорослого.

Причини зниженої здатності до навчання

Причинами низької здатності до навчання можуть виступати багато факторів спадкоємного характеру та пов'язані з особливостями середовища, в якому дитина росла. Дуже важко простежити вплив кожного фактора окремо.

Одна з причин зниженої здатності до навчання може бути обумовлена тим, що в дитинстві дитина не чула регулярно дорослу мову, у неї не було іграшок, книжок, головоломок, що розвивають сенсорний апарат, дитині не допомагали зрозуміти незрозуміле, не пояснювали суті речей. Це в цілому призводить до порушення в ендокринній системі, що забезпечує правильний розвиток мозку та центральної нервової системи.

Таким чином, якщо дитина не може опанувати те, що прийнято опановувати в суспільстві до якогось визначеного строку, то виникають своєрідні ножиці: дитина зіштовхується з проблемами, що впливають на її емоційну й мотиваційну сфери і які вирішити згодом важко.

У дитини зі зниженою здатністю до навчання виникає маса проблем: інші діти відштовхують її від себе; учителі їй менше симпатизують; на

суспільному поприщі успіхів також не більше. Як наслідок, розвивається низька зарозумілість, що руйнує сприйняття власного «я».

Деякі рекомендації з роботи з дітьми зі зниженою здатністю до навчання

Найголовніша порада для таких дітей та їхніх батьків - учитись читати, тому що вміння читати - найважливіша навичка серед тих, що формуються у школі. Якщо вчитись читати не допомагають учителі, то це повинен зробити хтось інший: батько або репетитор. Краще раніше надати в цьому індивідуальну допомогу, не відкладаючи до 4-5-го класу, щоб дитина не встигла відчути приниження та прийняти роль невдахи.

Допомагаючи дітям, треба пам'ятати, що успіх народжує новий успіх, і кращий стимул для відстаючих - усвідомлення своїх досягнень у навчанні. Необхідно підтримувати в дитини віру в себе в навчанні, демонструвати їй очікування кращого результату й виявляти індивідуальну увагу в період усієї навчальної роботи.

Шкільна неуспішність та її причини

Серед причин шкільної неуспішності А. Леонт'єв, О. Лурія й А. Смирнов виділили об'єктивні (непосильний обсяг знань, недосконалість методів навчання тощо) та суб'єктивні, обумовлені індивідуальними особливостями учнів. Серед невстигаючих дітей автори виділили такі групи:

1. Педагогічно запущені діти - це діти, з якими мало займаються. У них не сформовані мотиви навчання. Немає навичок і вмінь учитись. Розумова сфера таких дітей, як правило, не деформована, але відносини з навчанням не складаються саме в силу перерахованих вище причин.

2. Розумово відсталі діти - це діти, які в дитячому або ранньому дитячому віці перенесли яке-небудь захворювання, що зупинило нормальний розвиток мозку. Такі діти здатні засвоювати елементарні навчальні знання й навички, але зовсім не здатні до узагальнення й абстрагування. Власне, таким дітям необхідне навчання, організоване спеціальним чином.

3. Ослаблені діти (церебро-астенічного типу). Головна проблема таких людей - слабка нервова система й обумовлена нею низька працездатність. Ослаблені діти не можуть відповідати обсягу тих навантажень, які мають місце в сучасній школі. Ці діти практично не можуть (не у змозі) повноцінно працювати на останніх уроках. Загальна ж працездатність зберігається в них протягом 20-30-ти хвилин уроку, коли матеріал може засвоюватись якісно. Потім різко наростає стомлення й відкривається все, що вимагає сприйняття та переробки.

Відповідно, у залежності від того, до якої групи відноситься невстигаюча у школі дитина, необхідно приймати адекватні заходи допомоги. У сучасній школі перша група невстигаючих дітей найчисленніша.

Серед причин неуспішності дітей у школі М. Мурачковський виділяє додатково: несформовані відносини дитини з учителем і неуспіх (наприклад, негативна оцінка), що породжує страх невдачі.

Цей автор виділив кілька типів і підтипів невстигаючих дітей:

1-й тип. Діти, в яких низька якість розумової діяльності поєднується з позитивним ставленням до навчання та збереженням «позиції учня».

1-й підтип. Діти, в яких неуспіх у навчанні компенсується успіхом у практичній діяльності.

2-й підтип. Діти, в яких такої компенсації немає, а отже, важче виробити адекватну самооцінку.

Корекційна робота: необхідно розвивати розумову діяльність, якості розуму та самостійність.

2-й тип. Діти, в яких висока якість розумової діяльності поєднується з негативним ставленням до навчання та частковою або повною втратою «позиції учня».

1-й підтип. Діти, які компенсують неуспіх у школі якоюсь інтелектуальною діяльністю (читанням, наприклад);

2-й підтип. Діти, неуспіх яких обумовлений негативними установками, які сформувалися стосовно вчителів і школи. Як правило, компенсацією в даному випадку служить зв'язок з іншим колективом (вуличною компанією, наприклад).

Корекційна робота дуже складна, тому що необхідно змінити внутрішню позицію дитини, сформувати нове ставлення до навчання. Додаткові заняття успіху не дають.

3-й тип. Діти, в яких низький рівень розумової діяльності поєднується з негативним ставленням до навчання. основні труднощі тут полягають у тому, що викликати інтерес до навчання можна тільки за допомогою «легеньких» завдань, які дитина у стані виконати, але для розвитку інтелекту необхідні «важкі» завдання.

Корекційна робота поетапна: спочатку треба зацікавити дитину, а потім переходити до більш складних задач, тому що найбільш лабільна мотиваційна сфера.

Стосовно шкільної неуспішності варто зробити ще одне зауваження: необхідно розділити поняття «невстигаючі діти» та «діти зі зниженою здатністю до навчання», тому що корекційна робота з ними буде різною.

Також варто пам'ятати, що найвищий рівень навченості людини приходить саме на дошкільний і молодший шкільний вік, тому необхідно як можна повніше використовувати можливості цього періоду.

Мотиви навчальної діяльності молодших школярів

Під впливом нової провідної діяльності (навчання) у молодших школярів головними стають мотиви навчання.

Пізнавальні мотиви пов'язані зі змістом та оволодінням способами навчальної діяльності. Нагадаємо, що мотиви навчання поділяють на провідні (виникають у самому процесі навчання й пов'язані зі змістом і формами навчальної діяльності) та другорядні (лежать за межами навчального процесу). Останні поділяються на широкі соціальні й вузькоособистісні (А. Леонт'єв).

Ці мотиви формуються під впливом похвали, думки вчителя, шкільної оцінки, а також залежать від думки однолітків і дорослих.

Динаміка мотивів у молодших школярів

У міру оволодіння навчальною діяльністю в дитини формуються мотиви навчання: інтерес до способів діяльності (читання, малювання тощо) і до самого навчального предмета.

У 1-у класі інтерес дитини спрямований на предмети, де вона діє практично (малювання, праця, фізкультура).

У 2-у класі коло улюблених предметів звужується, а до 3-го класу доходить до одного-двох предметів, що захоплюють своїм змістом. У 3-у класі важливий фактор стимулювання в навчанні - думка класного колективу. Позитивні або негативні мотиви навчання в цей період багато в чому залежать від «загального настрою класу».

Для формування мотивації навчання необхідно пам'ятати, що цілі навчальної діяльності повинні бути ясними та чіткими, даватися з початку роботи й суворо окреслюватися за обсягом, тому що в молодших школярів спонукальна сила мети протилежно пропорційна обсягу цікавої роботи, тобто якщо треба зробити занадто багато - мета не працює.

Роль і значення оцінки в мотивації молодшого школяра

Безпосередній зв'язок між оцінкою та знаннями в молодшому шкільному віці встановлює багато хто, але всі хочуть працювати «на оцінку». Шкільна оцінка виражає й оцінку знань учня, і суспільну думку про нього.

При підміні навчальної діяльності навчальною поведінкою дитина прагне до оцінки не заради знань, а заради підтримки свого престижу (або заради одержання любові вчителя), тому вона може використовувати й неприйнятні шляхи для одержання бажаного результату.

Із психологічної точки зору шкільна оцінка для дитини - це стрес. Тому так популярно безоціночне навчання в початковій школі. Мета такого навчання - знизити тривожність у дітей, тому що саме вона, а не інтерес, стає мотиваційною основою навчальної діяльності.

При навчанні з оцінками важливо, щоб оцінки мали зміст показника рівня знань і вмінь, а не оцінки особистості.

Динаміка мотивів шкільної оцінки

У 1-2-му класі діють скоріше зовнішні мотиви, що мають на меті забезпечити добре ставлення до себе з боку близьких (1-й клас: «Хочу, щоби ставили оцінки, якщо буде «11» або «12», мама відпустить погуляти»; 2-й клас: «Хочу одержати «11» або «12», тому що тоді мама скаже: «Який ти у нас хороший»). У 3-му класі вступають у дію внутрішні мотиви, завдяки яким дитина прагне одержати більш чітке уявлення про свої успіхи та проблеми («Хочу одержати оцінку, щоби знати, що я заслужив - «12» чи «2»).

Нагадаємо, що приблизно до 8-12-ти років значимим фактором при оцінюванні досягнень дітей стають здібності. Невдача на тлі значних зусиль сприймається дитиною з негативними ефектом, тому що приводить до висновку про недостатні здібності.

Основні принципи індивідуальної допомоги дитині у школі та вдома (за О. Луцьковим)

1. Допомога повинна здійснюватись у поточній ситуації, наприклад, при виконанні завдання додому, щоби підтримувати мотивацію дитини.
2. Давати дитині відчувати любов незалежно від шкільних успіхів.
3. Обмежити час занять до півтори годин, але проводити їх з повною віддачею.
4. Виключити оцінні висловлення.
5. Ураховувати природні темпи дитини.
6. Розвивати усне мовлення й максимально використовувати розумову енергію дитини. Для цього дорослий повинен узяти на себе «чорнову» роботу, наприклад, писати завдання за дитину, дозволяючи їй тим самим сконцентрувати сили на рішенні задачі в умі.
7. Необхідно включити в навчання елементи гри.

Виховання молодшого школяра

У період навчання в початковій школі відбувається подальше становлення та зміцнення характеру дитини. Формування якостей характеру пов'язано з подоланням труднощів у предметній діяльності та спілкування. При виборі виду діяльності для дитини необхідно поступово переходити від просто цікавої до менш цікавої, але більш варткої діяльності; ступінь труднощів при цьому повинен зростати. Спочатку діяльність пропонують дорослі, а потім дитина сама повинна переходити до вільного вибору.

Для зміцнення характеру дитини у спілкуванні бажано включати її в сюжетно-рольові ігри, де вона повинна буде пристосовуватись до індивідуальних особливостей інших дітей. Краще, якщо як партнери по

спілкуванню будуть виступати діти, які істотно відрізняються один від одного, тому що це вимагає різної міжособистісної поведінки. Крім того, необхідне ускладнення задач, які розв'язуються при взаємодії з іншими дітьми.

Дуже важливо, щоб у цьому віці діти брали участь у домашній праці, де вони одержують необхідні вміння й навички для майбутнього життя (догляд за помешканням і тваринами, навички самообслуговування й ін.).

Обов'язково, щоб у дитини був «свій» куточок удома, де вона зможе почувати себе хазяїном. Поступово ініціативу у справах треба передавати дитині, до підліткового віку в неї повинні сформуватись необхідні життєві знання, уміння й навички.

У період молодшого шкільного віку йде активне формування внутрішньої позиції та ставлення до себе. Уявлення про себе формується у процесі оцінної діяльності самої дитини та її спілкування з іншими людьми.

Загальна тенденція в цьому віці: від переоцінки себе - до більш адекватного ставлення до себе, тобто поступово підвищується критичність до себе. Якщо в 1-2-му класі дитині ще недоступна оцінка власної особистості в цілому, то до 3-го класу це стає можливим.

Експериментально в молодших школярів виявлені такі види самооцінки:

1. Стійка занижена - зустрічається вкрай рідко.
2. Адекватна - діти добрі, активні, мають почуття гумору, різноманітні інтереси і самостійно можуть шукати помилки у своїй роботі.
3. Висока адекватна - діти максимально самостійні й упевнені в успіху.
4. Неадекватна занижена - як правило, діти мовчачи шукають помилки в роботі або відмовляються перевіряти її; діяльність інших схильні переоцінювати; непевність особливо відчувається у планах на майбутнє. Має місце схильність занурюватись у себе, вишукувати слабкості й зосереджуватись на них. Підвищений самокритичність. Від справ очікують невдачі. Ранимі, тривожні, соромливі, боязкі.

Корекція: треба постаратись переключити таку дитину із самого себе на справу. Можна використовувати прийом гарантованого успіху (наприклад, у позакласній роботі), тому що цей статус буде працювати через самооцінку в інших видах діяльності.

5. Завищена самооцінка: діти переоцінюють свої можливості, результати діяльності й особисті якості. Після неуспіху наполягають на своєму або переключаються на найлегшу задачу. На цій основі легко формуються зарозумілість, снобізм, безтактність. Згодом людина не допускає у свідомість наявність у себе слабкості й невміння. Завищена самооцінка дуже важко перебудовується.

Стійка самооцінка формує рівень домагань (Л. Славіна). У молодших школярів існує тенденція зберігати самооцінку й рівень домагань. Стійка, звична самооцінка, у свою чергу, накладає відбиток на всі сторони життя дитини.

На розвиток особистості молодшого школяра великий вплив справляють оцінка вчителя і, звичайно ж, позиції батьків. Насамперед це стосується формування мотивації досягнення або ухиляння від невдачі.

У молодшому шкільному віці в мотиваційній системі дитини складаються пріоритетні мотиви поведінки: мотиви успіху, прагнення до досягнень або мотиви ухиляння від невдач і «провалу».

Дитина, а згодом і дорослий, з домінуванням мотиву досягнення намагається реалізувати себе в житті повною мірою: «іде вперед» до мети, не боїться помилок, переборює труднощі й бере на себе усю відповідальність за все, що з нею відбувається.

Домінування мотиву ухиляння від невдачі визначає в поведінці людини такі особливості, як страх помилки, острах через це розкрити свій потенціал особистості та здібностей, відхід від відповідальності, ухиляння від труднощів і т. п. Такі люди живуть під девізом «Головне бути не першим, а головне бути не останнім».

Вирішальну роль у формуванні того чи іншого мотиву в людині відіграють поведінка та ставлення матері до дитини.

Умови формування мотиву запобігання невдачі

Позиція матері:

1. При оцінці досягнень дитини орієнтується на їх відповідність середнім соціальним нормам, а не на досягнуті результати чи встановлені норми. Для неї важливіше, чи відповідають успіхи дитини досягненням інших дітей; їй не цікавлять прикладені дитиною зусилля або минулі досягнення.
2. Мало рахується з бажаннями самої дитини, здійснює твердий контроль, рідко спонукає до самостійної діяльності та прийняття незалежних рішень; допомагає дитині не у формі порад, а шляхом прямого втручання в її діяльність; нав'язує свою думку.
3. Скаржиться на відсутність здібностей у дитини і часто апелює до здібностей як способу пояснення успіхів своєї дитини. Дорікає дитині не тільки за відсутність здібностей, а й за дефіцит старання, а успіхи відносить на рахунок легкості завдання.
4. Рідко хвалить дитину за досягнення, а невдачі викликають у неї докори й незадоволення.

Особливості спілкування молодших школярів

У молодшому шкільному віці діти, як правило, є прекрасними маніпуляторами. Зрозуміло, цьому їх учать дорослі. Дуже часто головний вербальний підхід до виховання проявляється у словах: «Ти повинен», що розпадається на варіанти: «Ти можеш», «Ти не можеш», «Ти не хочеш», «Тобі треба» тощо.

Щоб керувати і маніпулювати дітьми, батьки можуть використовувати наступні прийоми (за Е. Шостромом. Детально про вчиння Еверетта Шострома можна прочитати в часописі видавництва «Плеяди» «Відкритий урок: розробки, технології, досвід» за поточний рік, - Ред.):

- 1) формування почуття провини («Твоя поведінка доведе мене до серцевого приступу»);
- 2) залякування нелюбов'ю оточуючих («Що подумують люди, якщо довідаються про тебе таке...»);
- 3) (найдійовіше) використання любові («Я просто не можу тебе любити, раз ти так поводишся»). Сюди ж можна віднести всі дванадцять «батьківських директив», які ми наводили раніше.

У відповідь на маніпуляції дорослих діти використовують свої маніпулятивні прийоми, приклади яких ми наводимо нижче:

1. Маленька ганчірка. Увесь час погане себе почуває, навіть готовий цілий день провести в ліжку, ледве волочить ноги, аби всіх змусити робити за себе всю роботу. Використовує нерішучість, крайню безпорадність, хронічну безпам'ятність і неухважність. Виконує роль безпомічного, а насправді розумний і хитрий.

Із такою дитиною треба поступати так: чітко відокремлювати її реальний стан від удавання й показати їй, що вона не безпомічна.

2. Маленький диктатор. Керує дорослими за допомогою надутих губ, упертості, неслухняності, тупання ногами. У нього немає часу для повсякденної роботи.

Такій дитині треба показати, що кожний має право бути собою й не повинен робити за іншого нічого, якщо той може справитися самостійно.

3. Маля-лисиця. Це плаксій, який відкрив, що сльози оплачуються увагою. У школі він це використовує цілком: зі складного уроку можна піти, пославшись на біль у животі. Це майстер провокувати співчуття до себе.

У такій дитині треба розглянути всепоглинаючий стан залежності та слабкості. Можна попросити її виконати низку нескладних доручень (скласти ліжку, сходити в магазин) і всі вчинки нагороджувати теплотою та схваленням.

4. Жорстоке маля. Як правило, така дитина має насильницький темперамент. Вона штовхається, задирає, обзиває, плює, щипає, б'ється. Вона ненавидить авторитети: учителів і батьків. Упевненість у неї швидко переростає в самовпевненість й абсолютну віру у свої сили.

У такої дитини необхідно розвивати потенціал симпатії та підтримки на протигагу ненависті та страху. У неї насправді панує страх залишитись непоміченою. Її треба підтримати, коли вона робить хороший учинок, і демонструвати їй, що зовнішня впевненість - це внутрішня опора, а не тиск на інших.

5. Малий-змагатель. Він прагне завжди бути першим. Часто це проявляється там, де ростуть два хлопчики. Школа - кращий полігон. Батьків, братів та однокласників - усіх він сприймає як суперників. Для нього перемогти важливіше, ніж просто жити. Поступово згубний марафон змагання викликає безсоння. Дитина не може розслабитись і перестати перемагати. Постійне джерело страху - усі оточуючі, хто добре справляється з навчанням, робить успіхи у спорті, танцях та ін.

Цій дитині треба показати: чим більше людина прагне перемогти інших, тим менше вона вірить у себе. У такої дитини необхідно формувати почуття самопідтримки.

Вербальні маніпулятивні прийоми діти застосовують не тільки до дорослих, а й по відношенню один до одного. До другого-третього року навчання в дітей формуються більш тісні контакти з однолітками на основі спільної діяльності (навчальної, спортивної, громадської), поступово ділові зв'язки підкріплюються моральною оцінкою поведінки кожного.

В основі контактних дружніх угруповань лежать особисті відносини. У таких «малих» групах є свої лідери й уся відповідна групова структура. Коли правила малої групи суперечать вимогам класу чи вчителя, виникає «значеннєвий бар'єр», подолання якого є процесом, розтягнутим у часі й пов'язаним із впливом багатьох факторів.